

Jaroslav Podzimek a „Princezna zrozená na silnici“

René Starhon¹

Jaroslav Podzimek and „The Princess Born on the Road“

Abstract

The interest in Czech slang in the 1930s was not only the domain of the academic community, but we can also find good collection of data among amateur researchers. This text focuses on the research-neglected work of Jaroslav Podzimek and his fieldwork in the years 1934-1935, which is unique in its focus on the „language“ of the non-settled population. The study compares data from the urban environment, published mainly by German researchers, with data from the so-called itinerant niche and examines their validity at present.

Keywords

argot, slang, Gypsies, travellers

Úvodem

jenom krátce. V posledních deseti letech se v závěrečných studentských pracích, zaměřených na kočovné skupiny současnosti i nedávné historie, často setkáváme se jménem autora *Slovníčku „světské hantýrky“*, Jaroslavem Podzimkem, respektive s odkazem na jeho slovníček, který byl v roce 1937 publikován jako příloha časopisu *Bezpečnostní služba*. Tato sdílená informace je vlastně jakýmsi odkazem na existenci a společenskou akceptaci označení „světští“, jakožto vymezené sociální skupiny. Citace z úvodu jeho slovníčku k tomu přímo vyzývá, ale pokud se čtenář nehodlá více věnovat světskému argotu nebo sociolingvistice obecně, nemá smysl po tomto díle pátrat. Zajímavější je ovšem otázka, kdo vlastně byl Jaroslav Podzimek. A jestliže opravdu několik let sbíral data mezi komedianty, koňskými handlíři a trhovci, vytvořil ještě i jiné texty? V následujícím textu se vydáme po Podzimkově stopě...

Časopis Bezpečnostní služba a „četnická etnografie“

¹ Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy; kontakt: rene@onlinestudio.cz

...a to nejprve tam, kam odkazuje tak často recyklovaná bibliografická citace, k časopisu *Bezpečnostní služba*.

Leč po důkladném prostudování všech čísel výše uvedeného časopisu nezbývá než s lítostí konstatovat, že se v žádném z nich nenachází text odkazující na Jaroslava Podzimka. Ještě zajímavější je fakt, že zde nenalezneme jediný příklad, kdy by československé četnictvo v rozmezí let 1931 až 1942 použilo výraz „světský“. A to navzdory skutečnosti, že minimálně od roku 1937 by toto slovo mělo mít šanci etablovat se prostřednictvím časopisu i v četnickém lexiku. Naopak ambivalentní označení „bílý cikán“ se objevuje nejen v tehdejší pojmosloví četnickém, ale i akademickém. Žádný Podzimkův text sice v časopise *Bezpečnostní služba* zveřejněn nebyl, ale přesto zde získáváme první informaci. V květnovém vydání z roku 1936 nalézáme stopu, určující směr dalšího bádání:

[...] Ale když se před rokem ustavil v Indickém sdružení při našem Orientálním ústavě z horlivých mých posluchačů kroužek těch, kteří se zajímají o prohloubení studia cikánštiny, když nám byla slíbena tak ochotně i pomoc našeho četnictva a když zásluhou p. redaktora Podzimka, který sbírá výrazy cikánské, komediantské a šlejfiřské hantýrky, se zpráva o tom dostala do denního tisku, počala se o toto naše české studium cikánštiny zajímat i cizina a velká a vážná „Gypsy Lore Society v Liverpoolu v Anglii“ nás požádala, abychom neopomněli jí poslat vše co u nás o cikánštině bude publikováno, a zejména chystaný slovník cikánského nářečí československého [...] (Lesný 1936: 131)

Jaroslav Podzimka tedy nebyl četník, nýbrž redaktor. Citace doktora Lesného nás sice osvobozuje od pátrání v archivech bezpečnostních složek, ale zároveň nás nenápadně nutí udělat si malou sondu do stavu sociolingvistiky třicátých let.

Hantýrka a argot jako objekt zájmu badatelů

Zdá se, že třicátá léta 20. století byla, jak tomu nasvědčuje nebývalý zájem z řad filologů, pro studium českého argotu obdobím nejplodnějším. Zřejmě nejaktivnější a také nejcitovanější osobností akademické obce na tomto poli byl František Jílek – Oberpfalcer, který již sledoval vývoj českého argotu při studiu Smolných knih. V roce 1934 se přispívá oddílem *Jazyk: Argoty a slangy do Československé vlastivědy* a v roce 1935 publikuje ve *Filologickém sborníku* článek *Z minulosti českého argotu*.

Za první nejucelenější dílo, pocházející z akademického prostředí, lze ale považovat diz

sertační práci dr. Bredlera, *Slovník české hantýrky (tajné řeči zlodějské)*. Základní data, která využil při jejím zpracování, pocházejí z textů Puchmayera, Hájka a Judy. Profesor Oberpfalcer Bredlerovu práci reflektuje v časopise *Naše řeč* následovně:

[...] Z uvedených pramenů sestavil r. 1914 Fr. Bredler drobnou publikaci *Slovník české hantýrky (tajné řeči zlodějské)*. Ale Bredler nechal bez povšimnutí materiál rozptýlený po časopisech, zvl. humoristických,² u spisovatelů, kteří si vybírali motivy z noční a „podzemní“ Prahy, ze života „pepíků“, z výčepů a šantánů³, a v kupletech, kabaretních scénách a sólových výstupech.⁴ Co se odtud dalo vytěžiti, sebral pečlivou práci lektor češtiny na německé universitě v Praze E. Rippl a doplnil tím slovník Bredlerův; tak sestavil sbírku: [...] *Versuch einer lexikographischen Darstellung auf Grund einer Sammlung rotwelscher Ausdrücke und Redewendungen, von den ältesten Belegen angefangen bis in unsere Zeit, mit besonderer Berücksichtigung der Prager Hantýrka*.⁵ (Oberpfalcer 1927: 173)

Z textu jednoznačně vyplývá, že badatelé se zaměřovali převážně na městskou lidovou mluvu a hantýrka kočovníků jako specializované socioprofesionální skupiny nebyla do té doby vůbec zpracována. Citace zároveň naznačuje další směr bádání (v německojazyčné literatuře) a ukazuje na Eugena Rippla⁶, který zmiňovanou publikaci vydal v roce 1926. Po německojazyčné badatelské ose se dostáváme také ke Karlu Treimerovi⁷, zveřejňujícím, ve stejném roce jako Podzimek, dílo *Das tschechische Rotwelsch*. Právě Ripplovy a Treimerovy práce jsou tedy základním srovnávacím pramenem pro posouzení obsahu a eventuálního přínosu Podzimkova slovníčku. Bohužel činnost obou tvůrců byla narušena druhou světovou válkou a

² Jako jsou *Humoristické listy*, roč. 1860, 1865, 1867, 1871 a 1879; *Paleček* s rubrikou „Na štaflu“ 1892—1900; *Pražský humor* 1896 a 1897; *Žertem světem* 1902/03; *Dobrá kopa* 1907; *Lidový humor* 1912; *Lucerna* 1916—1918; *Dales* 1925.

³ Např. K. L. Kukla, F. L. Šmíd, Ignát Herrmann, K. M. Čapek-Chod, E. E. Kisch, J. Hais Týnecký, F. Kysela, Michael Mareš a j.

⁴ J. Šváb-Malostranský, J. H. Zefi, Alois Tichý, K. Hašler atd.

⁵ Pokus o lexikografickou reprezentaci mluvy „rotwelsch“ na základě souboru výrazů a idiomů, od nejstarších dokumentů až po naši dobu, se zvláštním zřetelem k pražské Hantýrce.

⁶ Německý literární historik a jazykovědec, člen Pražského lingvistického kroužku. Od r. 1921 působil jako lektor češtiny na Německé univerzitě v Praze a zde se také roku 1929 habilitoval. Roku 1933 se stal mimořádným a r. 1936 řádným profesorem českého jazyka a literatury. Vědecky pracoval v oblasti lexikální sémantiky, především jako znalec lidového jazyka a argotů.

⁷ Původně brněnský Němec, indoevropista působící ve Vídni, lingvista mnohostranných zájmů. Zabýval se etnogenezí Slovanů, vídeňskou lidovou mluvou, českou variantou rotwelsch, albánštinou, ilyrštinou či starými jazyky Iberského poloostrova.

po jejím ukončení již neměli možnost na svou práci navázat. Nejprve se ale pojdme podívat, jak na sebe oba zmiňovaní autoři nahlíželi.

V dopise Bohuslavu Havránkovi (Pražský lingvistický kroužek) ze dne 3.7. 1937 se k Treimerově publikaci vyjadřuje Eugen Rippl:

Vážený pane kolego,
recenzní výtisk Treimerovy knihy *Das tschechische Rotwelsch* jsem s díky obdržel. Spis tento není ovšem valný a tak i moje kritika nebude příznivá, ba rázně odmítavá. Poněvadž však tato knížečka byla Treimerem podána jako habilitační spis, o němž musím referovati v komisi, nelze mi bohužel o této věci dříve něco publikovati, než bude jeho habilitační záležitost vyřízena komisí. Proto bych Vás prosil, abyste s publikací mého referátu posečkal až do listopadu nebo snad do prosince. [...]
(Havránková 2014: 276, 277)

Ripplova kritika posléze vyšla v časopise *Zeitschrift für Slavische Philologie*. Moc přívětivá opravdu nebyla:

[...] Treimer als Spezialforscher also, der das wirklich gesprochene Cechisch, vom Sondersprachlichen ganz abgesehen, nicht einmal so weit berücksichtigt, daß er nicht zu unterscheiden vermag, wodurch sich die eigentliche Gaunersprache von dem vulgären, dem volks und umgangssprachlichen Cechisch unterscheidet, der kritiklos übernimmt, was er irgendwo in den bisherigen Vorarbeiten, namentlich in O. Nováček's immerhin verdienstvollen Sammlungen zur Brünner Gaunersprache, auftreiben kann, der sich nicht der Mühe unterzieht, die Prager, Brünner und Ostrauer Gaunersprache auseinanderzuhalten, längst veraltetes Sprechgut von Neubildungen zu trennen u. dgl. mehr, scheint von Haus aus keinen glücklichen Griff getan zu haben. [...] Es würde hier zu weit führen, Seite für Seite alle Unrichtigkeiten dieser Schrift festzuhalten und ausführlich zu behandeln. Wie wertlos diese „Ergänzungen“ sind, möchte ich nur noch an einem typischen Beispiel erörtern, das zugleich erweisen soll, wie kritiklos Treimer Vorhandenes übernimmt. So steht auf S. 15: lano, mazat lano = „koitieren“ anstatt der richtigen Redensart: mazat lano, d. h. Treimer hat diese unrichtige Redensart zugleich mit

dem Druckfehler „lanu“ aus der Zeitschr. „Hantyrka“ übernommen.⁸ [...] (Rippl 1939: 216-218)

Ačkoliv je poněkud úsměvná představa dvou německých filologů, kteří se přou o přesný fonetický zápis českého argotu, musíme souhlasit s Ripplem. Treimerova publikace je opravdu plná nepřesností a někdy až směšně spekulativních výkladů původu jednotlivých slov. Například výraz „skopčák“ (hanlivé označení pro Němce) Treimer odvozuje od slova „skoba“ (tvar nosu). Zcela neodpustitelná je absence abecedního kompendia všech výrazů na konci knihy, souhrnného slovníčku, který se stal standardem všech dosavadních prací. Extrakce lexikálního základu Treimerovy práce byla proto poněkud komplikovaná a jejím jediným přínosem byl záznam úctyhodného počtu romismů⁹, který zdaleka převyšuje dosavadní Ripplův sběr z roku 1926. Toto srovnání vede k úvaze, že romština se v českém argotu obecně začíná ve větší míře etablovat právě v třicátých letech 20. století. Z Treimerových odkazů ve sbírce ale není jasné, z jakého prostředí autor data čerpal. Zde se naskýtá otázka podobnosti s Podzimkovým slovníčkem a vlastně i celkové posouzení autentičnosti jeho slovníčku vzhledem k synchronní práci právě s Treimerem. Srovnáním slovní zásoby, fonetického zápisu i interpretací výrazů obou autorů můžeme s klidem konstatovat, že pracovali nezávisle a jednotlivá slova jeden od druhého nepřebírali. U Podzimka je to pochopitelné, protože se jednalo o terénní sběr, ale u Treimera poněkud zvláštní. Sám se totiž zmiňuje o časopise *Bezpečnostní služba* a dokonce uvádí četníka Ludvíka Machalu¹⁰ jako jeden ze zdrojů své publikace.

⁸ [...] je Treimer tedy odborný badatel, který nerozumí ani nespisovně mluvené češtině, neku-li speciálnímu jazyku, a to do té míry, že není schopen rozlišit skutečnou darebáckou řeč od češtiny vulgární, nářeční a hovorové, který nekriticky přejímá to, co najde někde v předchozích přípravných pracích, zejména v dosud cenných sbornících O. Nováčka o brněnské hantýrce. Nezdá se však, že by si Nováček, který chvályhodně započal sběr brněnské hantýrky, nedal tu práci, aby rozlišil pražskou, brněnskou a ostravskou hantýrku, aby oddělil dávno zastaralé idiomy od novotvarů apod., [...] Bylo by příliš rozsáhlé, kdybychom zde stránku po stránce zaznamenávali všechny nepřesnosti tohoto spisu a podrobně se jimi zabývali. Jak bezcenné jsou tyto „dodatky“, bych chtěl probrat jen na typickém příkladu, který má zároveň ukázat, jak nekriticky Treimer přebírá to, co už tu je. Tak na: 15 stojí: lano, mazat lanu = „koitieren“ místo správného výrazu: mazat lano, tj. Treimer převzal tento nesprávný výraz spolu s tiskovou chybou „lanu“ z časopisu *Hantýrka*.

⁹ Něco přes 200 výrazů z romštiny v rozmezí stránek 74–81.

¹⁰ Četnický strážmistr v Brešti a sběratel „cikánských slovíček“, mezi ostatními četníky platil za odborníka na romštinu. V roce 1934 vydalo nakladatelství Gusek jeho *Slovníček cikánské hantýrky česko-cikánský a cikánsko-český*. Problémem jeho slovníčku ovšem je, že v podstatě neměl tušení o rozdílu mezi cikánskou hantýrkou a lokálním dialektem romštiny. Byl také jedním ze tří (společně s Marešem a Pinkasem) četníků oceněných v soutěži *Biologie cikánů v Československé Republice*.

[...] dazu verstreute Aufsätze, u. a. in der Bezečn. služba oder der Tagespresse als einstweilige Hauptmaterialien.¹¹ [...] (Treimer, 1937: 36) [...] ich führe als gute Illustration auch L.Machalas, eines Laien, Graphik in dessen Slovníček cik. hantýrky¹² [...] (Treimer 1937: 80)

K okolnostem Machalova sběru se vyjadřuje Jiří Lípa:

[...] Pro příští badatele nebude, myslím, bez užitku, když uvedu, co mi o původu Machalova materiálu sdělil J. Mareš, bývalý úředník kriminální služby. Na dotaz Ústředního četnického pátracího oddělení v Praze odpovědělo v roce 1934 nakladatelství, že autor sdělil, že „příručka byla sestavena podle řeči cikánů v okrese Uh. Brodu, Uh. Hradiště, Kyjova a jižních Čech. Bylo čerpáno přímo z prostředí cikánů a nebylo používáno žádných jiných příruček.“ [...] (Lípa 1960: 51 pozn.18)

Navzdory všem výhradám je vhodné podotknout, že Treimerova i Machalova práce mají i své nesporné kvality a v mnoha ohledech jsou pro další bádání inspirativní. Blíže si jimi však zabývat nebudeme, mohly by být tématem pro jiný článek. My se vrátíme zpět k původnímu tématu a tím je osoba Jaroslava Podzimka.

V roce 1937 vydává Rippl první svazek plánovaného cyklu *Tschechisch im Alltag: alltags-, volks-, slang-, und vulgar-tschechisch*¹³, kde v předmluvě uvádí:

[...] An dieser Stelle drängt es mich, namentlich einem meiner Gewährsmänner meinen besonderen Dank für seine Mithilfe in der Beschaffung eines Großteiles des Prager Materials auszusprechen: dem Herrn Red. Jar. Podzimek, einem guten Kenner des Altpragerischen, des Zigeunerischen und der Sprechweisen der fahrenden Leute. Wir haben zusammen in vielen mühsamen, aber auch aufschlußreichen und reizvollen Stunden manches besprochen, ergänzt und gewertet. Die eigentliche Sichtung, Anordnung und Verarbeitung des so merkwürdig ungleichartigen Gegenstandes lastete freilich einzig und allein auf meinen Schultern. Mein Wunsch nach weiterer Kenntnis dieses speziellen Themas,

¹¹ Rozptýlené články, mimo jiné v *Bezpečnostní službě* nebo v denním tisku jako současné hlavní materiály.

¹² Jako dobrou ilustraci používám také *Slovníček cikánské hantýrky* od laika L. Machaly

¹³ Čeština v každodenním životě: hovorová, lidová, slangová a vulgární čeština.

zu dem meine innere Einstellung schon lange vorher gegeben war, geht naturgemäß auch über diesen Rahmen hinaus.¹⁴ [...] (Rippl 1937)

Bohužel, první svazek obsahuje pouze výrazy začínající písmenem „a“ a „b“. Posledním slovem, zde uvedeným, je sloveso „bourat“. V průběhu válečných let nejspíše nebyl o další pokračování zájem, což je velká škoda, neboť se jedná o ve své době o nejpropracovanější počin. Podzimkova stopa v této publikaci bude rozebrána v další části této studie. Poslední práci s názvem *Vojenský jazyk Němců v bývalé československé armádě* Rippl vydal v roce 1943 a o dva roky později zemřel.¹⁵ Tragickým odchodem Eugena Rippla mizí i stopa po Podzimkově slovníčku. Téměř směšně pak působí 27 výrazů, které v roce 1959 uvádí Šturma jako „světský“ argot v časopise *Kriminalistické listy*. Ať je již za tím zarputilé odmítání příslušníků komunistické SNB přijímat odkazy svých předchůdců z předválečného období či čistá lenost, absence odkazu na Podzimkův slovníček je trestuhodná. Naprosto zarážející je také absence jakékoliv zmínky o Podzimkovi v jinak vynikající práci Jaroslava Suka, *Několik slangových slovníků*. Suk ve svém spise, postaveném na vlastním terénním výzkumu ze sedmdesátých let, pečlivě odděluje světský argot a kriminální slang. Posledním, kdo se slovníčkem zabývá, je v roce 1960 Jiří Lípa. Až po roce 2000 se odkaz na Podzimkův slovníček objevuje v téměř encyklopedické práci dr. Huga *Slovník nespisovné češtiny*.

Kdo tedy byl Jaroslav Podziměk?

Pro odpověď na tuto otázku se vrátíme opět k časopisu *Bezpečnostní služba*. V prosincovém čísle z roku 1935 se dozvídáme, že Podziměk byl zaměstnán jako redaktor dvou víceméně bulvárních deníků spadajících pod vydavatelství vlastněné významným nacionálně založeným politikem Jiřím Stříbrným:

[...] údaje cestovatele redaktora Podzimka z „Poledního listu“ a „Expresu“ [...] (Váňa 1935: 364)

¹⁴ Na tomto místě bych chtěl vyjádřit zvláštní poděkování jednomu z mých informátorů za pomoc při získávání velké části pražského materiálu: panu redaktorovi Jaroslavu Podzimkovi, dobrému znalci staropražské mluvy, cikánštiny a výrazů, kterými se vyjadřují lidé neusedlí. Společně jsme, v mnoha náročných, ale také poučných a příjemných hodinách, diskutovali, doplňovali a hodnotili mnoho věcí. Samotné třídění, uspořádání a zpracování tak podivně nesourodých témat bylo samozřejmě pouze na mých bedrech. Moje touha po dalším poznání tohoto zvláštního tématu, kterému jsem se vnitřně věnoval už dávno předtím, přirozeně přesahuje tento rámeček.

¹⁵ V noci z 5. na 6. května 1945 spáchal se svou manželkou Annou sebevraždu otravou uhelným plynem ve svém bytě v Praze. Oba byli pohřbeni 12. května 1945 na Olšanských hřbitovech.

Problémem obou deníků je ovšem anonymita autorů článků, takže vyhledat příspěvky podle jména autora není možné. Prostudování *Poledního listu* nepřineslo žádné výsledky. V *Expresu* z 8. dubna 1935 se v článku s názvem „Bude vydán slovník československých cikánů“ konečně dozvídáme něco konkrétnějšího:

[...] Z jiných pracovníků věnoval Jaroslav Podzimek dvě léta sebrání hantýrky potulných žvlů jako komediantů, kramářů a brusičů. Výsledkem této práce, o níž bylo v „Expresu“ již psáno, je seznam bezmála tisíce slov, pocházejících většinou z cikánštiny. Dále sebral jmenovaný národopisně zajímavé komediantské pohádky, zejména cyklus o „Bengu Rafíkovi“ (o nosatém d'áblu) [...] Na práci o cikánských rozpoznávacích značkách a o cikánské typologii začíná pracovati za vedení velitele ústřední četnické pátračky plukovníka Ježka vrchní strážmistr Mareš. Profesor dr. Lesný a red. Podzimek sbírají materiál k velkému slovníku, cikánského jazyka v Československu. Bude čítati několik tisíc hesel, slov dosud namnoze vůbec neznámých. (Expres 1935)

O fenoménu komediantských pohádek bude pojednáno později, ovšem „cyklus o Bengu Rafíkovi“ je opravdová badatelská výzva. Ze žádných jiných zdrojů se nepodařilo k této sbírce pohádek cokoliv dohledat, nikdo z dotazovaných informátorů o něm neslyšel. Zdá se, že uvedený cyklus ve skutečnosti nikdy neexistoval.

Osoba Josefa Mareše je však zcela zásadní. Mareš pracoval na ústřední evidenci v Praze a shromažďovala se u něj hlášení četníků z jednotlivých četnických stanic celé republiky. Získával tak informace o „potulných cikánech“ (tj. kočovných Romech a Sintech). Data svých kolegů z terénu dokázal efektivně zpracovat a stal se jedním ze tří výherců soutěže „Biologie cikánů v Československé republice“.¹⁶

Podle další zprávy z 5. října stejného roku se dozvídáme, že ačkoliv slovníček byl publikován v roce 1937, základní sběr dat musel mít Podzimek ukončený již v roce 1935:

Brněnský dr. Nováček, známý svými pracemi o argotu brněnských plotňáků a o odborné řeči číšníků, hodlá vydávati list „Hantýrka“, speciální časopis pro studium českého argotu [...] bude tu konfrontován se zásobou více než jednoho tisíce slov

¹⁶ Soutěž s názvem „Biologie cikánů v Československé republice“, byla vyhlášena pod patronací Masarykova četnického vzdělávacího a podpůrného fondu v roce 1936.

hantýrky „světské“, nasbíraných J. Podzimkem mezi koňskými handlíři, komedianty, brusiči a kramáři. (Expres 1935)

Fakt, že měl Podzimek svou sbírku hotovou ještě před začátkem vydávání časopisu *Hantýrka* (neslavným zdrojem Treimerovy sbírky), odkazuje k autenticitě jeho dat.

Další pátrání, tentokrát v časopise *Expres*, přináší úspěch. V čísle z 1. března 1935 nacházíme článek s názvem „Princezna zrozená na silnici – komediantská hantýrka“. I když autor není uveden, bez jakýchkoliv pochybností pochází z pera Jaroslava Podzimka. Slova a fráze v něm uvedené se zcela shodují s výrazy z jeho slovníčku. Poskytuje nám vhled nejen do obsahu slovníčku, ale i „komediantské duše.“

[...] Nelze před p. t. obecně říci: „Lidé očumují, zavři dveře vozu!“ Křikne se proto: „Gádžové dykchelujou, zamachluj budár u talánu.“ Podobně obava, aby se publikum nerozuteklo, diktuje, aby se rozkázalo dětem „Chudel dranzírek a tachtí na manč!“ místo „Vezmi talířek a jdi vybírat!“ [...] Ale ze středověku zachovala se v řeči našich „světských“ (světem jdoucích) lidí i stará česká slova, v běžné češtině vymizelá. Tak říkají komedianti podnes botám „škorně“ a kůži „skorá“, kteréžto slovo znamená ve staré češtině kůru (srovnej skořice!). Také slovo „vutratskej“ (hostinský), vyskytující se již ve starých soudních smolných knihách, se tu dochovalo vedle německého „virteckej“ a cikánského „kapialo“, které značí totéž. Zajímavé je, že slovo nachmelit se, pocházející od komediantského „chmelit“, nevzalo svůj původ ze jména rostliny chmele, nýbrž pravděpodobně z arménského „chmel“ (píti). Jinak by neměla smysl fráze „chmelit vodnatou“ (pít vodu). Některé zvláštnosti komediantské hantýrky jsou zajímavé i sociologicky. Tak například kolísání výrazu pro kočku a zajíce. Komediant řekne „šošoj“ a je to jednou zajíc a po druhé kocour, řekne „čmáhlik“ a může to být kterýkoliv z obou těchto tvorů. Také udivuje množství výrazů pro slovo „pryč“. Jsou to: okla, okia, pléde, pódy a dža. U mnohých slov nelze zatím zjistit filologického původu – a to právě u těch nejběžnějších jako „tachtit“ (jít), „hanikovat“ (mluvit), nebo „talán“ (vůz).

Komediantská hantýrka má do jisté míry i svou vlastní literaturu. Jsou v ní složeny písničky, a dokonce je do ní přeložen celý divadelní kus „Don Šajn“. Zabiv otce, praví v něm hříšný hrdina tragedie: „Co ’sem chtíhal, to ’sem ukchíroval, svýho

vlastníka 'sem čúrem zarohoval.“ (Co jsem chtěl, to jsem udělal, svého otce jsem nožem zabil.) [...] (Expres 1935)

Na konci textu se Podzimek dotýká zajímavého tématu, a to vztahu stálice repertoáru kočovných lidových loutkářů hry Don Šajn (Don Juan, Don Džán) a její verze „přeložené do hantýrky“. Myslím, že zde Podzimek trochu přehání, literární útvary tohoto typu jsou v podstatě anekdotou a hovořit o nich jako o „divadelním kusu“ je spíše poplatné poptávce bulvárního *Expresu*, pro který nakonec autor psal. Zajímavé ovšem je, co za předlohu takové dlouhé anekdoty je. V *Národopisném věstníku československém* cituje (krom toho, že otiskuje dva dobové přepisy této hry včetně genealogie rodin, od kterých tento zápis získal) dr. Veselý z dopisu Karla Kopeckého z roku 1928:

[...] Když se loutkáři vzájemně navštěvovali, obyčejně se chtěli blýsknout i parádní hrou. Ale když se sešlo méně obecenstva a nechtělo se loutkáři hrát nějakou těžkou hru za málo peněz, hrával „Ušatého krále“ [...] nebo „Dona Žána – Dona Šajna“. Tu však na něho svolávali kamarádi všechny hromy: „Pro tohle jsme sem přišli?“ Ale kolega loutkář se kolegovi loutkáři mstil za takovou hru podle zásady: „Když hraje pro nás takovou komedii, tak ať je to komedie!“ Mezi hrou sáhl host – odborník po panáku a zakroutil mu hlavu dozadu, takže, když panák vystoupil na jeviště, šel zády napřed a špičky nohou měl dozadu, z čehož byla veliká švanda. [...] (Veselý 1929: 180)

Z textu je patrné, že tato dramatická předloha byla předmětem profesního humoru již dávno, a proto není divu, že se stala i předmětem parodie ve verbální formě. Dr. Veselý ale zmiňuje i jiné zajímavé aspekty ze života loutkářů:

[...] „Don Juan“ pronikl do všech literatur: Ze Španělska přešel do Itálie, do Francie, do Německa, do Polska i Ruska, do Anglie, ale objevil se také u nás, v poslední době u Zavřela i v parodii Hruškově. [...] (Veselý 1929: 174) „Don Žán – Don Šajn“ jest z nejloutkářštějších her. Ale v posledních letech hrají ji loutkáři málo, jen na zvláštní žádost přátel starodávné loutkářské dramatiky. Loutkáři z povolání mají nyní svízelný život, neboť cítí konkurenci biografů i rozhlasu. A tak není divu, že loutkáři „doláci“ (z kraje, z měst) přivydělávají si v létě kolotočem,

houpačkami, nebo že si sestavují sensační „taháky“ (šlágry), [...] (Veselý 1929: 179)

Následující ukázka nepochází z žádného terénního sběru a je čistě ilustrativní: „Buzňátka, čavátka odmachlujte budárka, vaše vlastnice tu týhá, chalku vkydnout chtíhá.“ Ale buzňátka netyčí diliňáci: „To tyčí bárovnej džukel a chtíhá nás zchalovat!“ hanykuje jek buzňátko. „Naše vlastnice míhá klabější, mikronkej hlásek!“ Štumfujou buzňátka přez budárka.“

Kdo hádal, že jde o citaci z pohádky o Neposlušných kůzlátkách, hádal správně. Při dostatečné slovní zásobě lze takto převyprávět jakýkoliv, třeba i dětský text, přičemž smyslem tohoto počínání je humor, tedy snaha pobavit především dospělého posluchače. Takový text, sdílený v rámci uzavřené komunity, se stává objektem zájmu etnologue. A nemusí se jednat pouze o písemnou verzi, ale třeba i starý zvukový záznam. V případě *Dona Šajna*, podobně jako pohádky *Hanyky o kracaváčku a devlínkovi* (srov. Starhon 2018), takový záznam existuje na magnetofonových páskách, a je dodnes populární u střední a starší generace.

Reflexe slovníčku

První reakce na sebe nenechala dlouho čekat. Již ve stejném roce (8.5.1937) vychází v *Lidových novinách* krátký článek autora spjatého s především cirkusáckým prostředím s názvem *Vkydni mu andro muj*. Jeho tvůrcem není nikdo jiný než spisovatel Eduard Bass. Tento text se později objevuje také v jeho knize *Kázáníčka*:

[...] Knížečka, z níž se to dovídáme, je malý sešitek o 70 stránkách: Slovníček „Světská hantýrka“; uspořádal Jaroslav Podzimek a vydal časopis Bezpečnostní služba [...] Přesto je na slovníčku, jež jeho autor záslužně pořizoval ve styku s životem, znát, že je tu mluva z jiné lidské oblasti; kdybychom měli narychlo charakterizovat rozdíl, upozornili bychom, jak se hantýrka zlodějů opírá o hebrejštinu a starou němčinu, kdežto mluva lidí světských má nejvydatnější pramen v cikánštině [...] A hned zde vidíme rozdíl v hantýrkách: rotvelš je mluva tvrdá, cynická, vedoucí až na popraviště [...] Poprvé, pokud vím, zaznamenávají se zde termíny našeho cirkusáctví, překroucené většinou z němčiny [...] samá slova mohutná, zvonivá i tajemná, jako by lid, po staletí vyvržený z oficiální společnosti a odsouzený nuzování v prachu silnic, cítil potřebu zušlechtit se a povznést aspoň mocenstvím slov, která zůstala jenom jeho [...] (Bass 1940)

Bass se zde dotýká tématu aktuálního i pro dnešní dobu; hranice mezi kriminálním slangem a světskou mluvou a zároveň vzájemného sdílení části slovní zásoby. Tato hranice může být pro laika velmi pohyblivá, nicméně lze bezpečně určit (např. tak jak to zpracoval Suk ve své knize *Několik slangových slovníků*) část světské mluvy, která i když je součástí kriminálního slangu je přejímkou a zároveň separovat výrazy, které kriminální slang ze své podstaty ignoruje. Vodítkem k určení může být jednak vztah ke každodennosti (tj. k jaké činnosti odkazuje význam slova) ale také určitá vynalézavost, hravost nebo humor, jakým je výraz generován. Kdybychom měli parafrázovat Basse: cyničnost kriminálního slangu oproti komediantství světské hantýrky.

Po druhé světové válce se po Podzimkově slovníčku „slehla zem“, a to i navzdory faktu, že zájem o „světské osoby“, jak je nazývá Jaroslav Šturma, u československých represivních složek rozhodně nepominul.

Slovníček se naposledy stává předmětem akademického zájmu v článku Jiřího Lípy *Poznámky k otázce cikánských prvků v českém argotu*. Nutno podotknout, že Lípa jako významný český ciganolog, podrobil Podzimkův slovníček důkladné analýze. Jak již z názvu článku vyplývá, pozastavuje se Lípa především nad velkým množstvím romismů, se kterým se ve slovníčku setkáváme.

[...] Já jsem se u potulných necikánů dosud nesetkal se znalostí takového množství cikánských slov, jaké obsahuje Podzimkův slovníček. I když ovšem taková znalost není zcela vyloučena, je velmi pravděpodobné, že někteří Podzimkoví informátoři byli „čeští“ cikáni a že část materiálu je jejich hantýrka.

Je zajímavé, že Podzimek věnuje pozornost cikánskému původu slov hantýrky, avšak ani slovem se nezmiňuje o tom, že mezi „světskými lidmi“ jsou také cikáni. Pokud já jsem se v praxi setkal s názvem „světský“, nebylo jím nic řečeno o původu osoby tak označené; někdy šlo o necikána, jindy o cikána. Zdá se nemožné, že by se Podzimek při sbírání materiálu mezi těmito lidmi byl nesetkal s cikány. (Např. koňské handlířství, o kterém se zmiňuje, bylo zaměstnání pro cikány velmi typické.) Vysvětluji si to tím, že Podzimek nebyl ciganolog a po původu svých informátorů asi nepátral, zvláště když nemluvili cikánsky. [...] (Lípa, 1960: 52) Cikáni v Čechách však provozovali i jiná zaměstnání, méně typická pro cikány. Mnozí cikáni byli před druhou světovou válkou majiteli zábavních podniků, např. kolotočů, houpaček, střelnic, rozličných pouťových atrakcí. Tito cikáni už byli více

asimilováni, a tak necikánské obyvatelstvo často buď nevědělo, že jde o cikány, anebo si jejich původem nebylo jisto. [...] (Lípa 1960: 49)

Lípa dále poukazuje na existenci „cikánské hantýrky“. Podle jeho názoru ji používají „jazykově asimilovaní čeští cikáni“, kteří si z romštiny ponechali jen některé výrazy, a tyto „lexikální zbytky“ včetně romských gramatických koncovek integrují do mluvené češtiny.

Definicí „cikánské hantýrky“ Lípa naprosto destabilizoval už tak dost komplikovaný fenomén „světské“ mluvy, aniž by však jakkoliv zpochybnil Podzimkův sběr. Na druhé straně, je otázkou, můžeme-li považovat lexikálně omezenou romštinu za hantýrku, rozhodně ne ve vztahu mezi mluvčími romštiny. Ve vztahu k neromské majoritě je romština „hantýrkou“ už sama o sobě, nicméně Lípa poukázal na fakt, kterého si jsou, nebo by měli být, badatelé vědomi. Tedy na skutečnost, že mezi jednotlivými argotickými útvary dochází k slovním přejímkám, a to všemi směry.

Po roce 1958 nastává zásadní změna etnické skladby „itinerantní niky“. Na základě zákona č. 74/1958 Sb. o trvalém usídlení kočujících osob, mizí kočovné romské skupiny a s nimi samozřejmě i romština z tohoto sdíleného prostoru. Slovenská varieta romštiny se do světské mluvy proto nemohla dostat. Z tohoto důvodu je pro posuzování romismů kromě Ješiny (1889) užitečný i Machalův slovníček. Nicméně základní, a pro argot z praktických důvodů důležité, výrazivo je už v argotu kočovníků dávno etablované z předválečných dob. Otázka, zda by se počet romismů dále zvyšoval, je tedy čistě spekulativní.

Co v Podzimkově slovníčku najdeme?

Slovníček „světské hantýrky“ byl publikován jako příloha časopisu a v jeho úvodu se dozvídáme:

K lidem „světským“, tj. světem jdoucím či kočovným, počítáme loutkáře, komedianty, majetníky zábavních podniků, koňské handlíře, brusiče a tuláky. Ti vytvořili hantýrku, lišící se značně od zlodějské, zejména velikým počtem slov, přejatých z jazyka cikánského. Doposud nebyla slovní zásoba této hantýrky sebrána ani vydána. Podnikl jsem tuto práci v letech 1934–1936, sbíraje materiál u všech svrchu jmenovaných kategorií světských lidí, a to jednak na pražské periferii, jednak v okolí Libáně na Jičínsku aj. (Podziměk 1937)

Celkový počet zaznamenaných výrazů je 1075. Po zredukování výrazů (sjednocení fonetiky a derivací) odvozených (např. *chynda*, *chyndit*, *bálo*, *bálátka*, *bálice*, *půrák*, *phůrák*, *půrice*, *půrovný* ale i *rom*, *romni* atd.) zůstává 735 základních výrazů u kterých můžeme uvažovat o sociálním přenosu mezi mluvčími. Odečteme-li všechny romismy a slova zaznamenaná Ripplem v roce 1926, zbývá 330 dosud nikým nezaznamenaných výrazů. Je ovšem důležité mít na paměti, že k přejímání výrazů dochází (i když velmi zřídka) oběma směry, kdy slovo přejaté z českého argotu je asimilováno romštinou. Podobně může hostitelský jazyk fungovat jako médium a dostat germanismus do českého argotu prostřednictvím romštiny německých Romů (např. *štundy*) nebo hebrejštinu ukotvenou již v „starorakouském argotu“ (výraz jsem si vypůjčil od Treimera – Öst. Rotwelch).

SEM OBR.1

Srovnáme-li slovní zásobu s Ripplovým sběrem, zjistíme, že téměř třetinu materiálu nalezneme již v Ripplově práci z roku 1926. V porovnání s částečně publikovaným materiálem z roku 1937 zjistíme, že ze 111 výrazů z Podzimkovo slovníčku (od *a* do *b* – korespondující s Ripplovým „bourat“) uvádí Rippl 55 výrazů stejných, což ale neznamena že je má od Podzimka. Pro ilustraci vybírám několik hesel, u kterých je určitá šance, už proto, že se nenacházejí v práci Treimerově, ze které by mohl čerpat Rippl: *bálátka mořský* (morče), *bobkový list* (úřední dokument), *bárovnej fór* – Rippl tento výraz překládá jako „die Stadt Prag“ ale Podzimkovo verze „velkoměsto“ je (romisté budou určitě souhlasit) daleko přijatelnější. Chybí kupodivu *love/lováky/lováčky*, nebo *kracaváček*, *žmour*...

Jak je na tom hantýrka v současnosti?

Základem argotu je utajení a badatel si musí být vědom, že každé odtajnění jeho prvků vede logicky k jeho destrukci. Nebudu proto zveřejňovat v tomto textu žádné nově zaznamenané výrazy, pokud ano, budu prozrazovat jejich význam. Podzimkovým „lovištěm“ byl reálný svět kočovníků napříč etnickým a profesním spektrem, pohybujících se v rámci „itinerantní niky“¹⁷, kterou můžeme chápat jako určitý prostor, vymezený legislativou a poptávkou po službách. Terénem současného výzkumníka může být také internet a sociální sítě.

¹⁷ Logičtější by zřejmě bylo použít výraz „nika itinerantů“, ale snad i takto dává spojení smysl.

Brambory ¹⁸

je komodita, kterou lze snadno získat nakopáním na poli (ilegálně), tudíž dostupná strava kočovníků napříč profesním spektrem. Diskuze na sociální síti:¹⁹

Jak se řeknou brambory? Nemůžu si vzpomenout..... [...] Šumpony nebo pujingere [...] Díky [...] Myslím, že výrazů je víc asi je to krajem [...] u nás na Plzeňsku pujingere [...] Pujengeraky [...] Pujingere [...] Herputinky [...] U nás šumpony [...] Herkutinky jsou asi kapky [...] Pujankure [...] Herputinky [...] Šumpony [...] Puengere [...] Pujingery [...] Puengere [...] Polimbere [...] Šumpolny [...] Kobzole [...] joo to je ostravsky [...] Matrele [...] Šumpony [...] Pujankure [...] Vzdyt nedavejte sem nasi hantyrku je na to dost našich skupin, co chcete aby kazdej chrapoun ji znal? [...] správně [...] máte pravdu ... minule jsem jel koupit auto na kšeft, domlouval jsem se z bratrancem, gadžo nás poslouchá a za chvíli odpovídá .. všechno jsem slyšel kluci... takhle nám gadžo nenachcal dlouho do huby [...] no prave dava se sem nase hantyrka a chrapouni to pak umi kdyz neco nevim zeptam se mamí taty tety nebo nekoho z rodiny a ne to vycapit sem nechapu to [...] no myslím ze chrapona pozna každý tak kdo tu pozna ze se objeví gadžo hned bloknout at se to vicisti [...] Paingeráky [...] Sumpony [...] Kuňátka [...] šumpony [...] Matrele [...] Herkutiny [...] Poengeraky [...] Brambory se řeknou brambory, kobzole, zemňáky a ještě světská odrůda brambory-chrapáky-batáty (to už si upravily domácí lidé ten název na batáty) ty vypěstoval jeden svetskej František Chaloupka na turné v SSSR a do teď se o tom nevědělo. Bohužel svět na dobré věci zapomíná. [...] kobzole zna každý Ostravak i gazove [...] pokud tady budou školit hantyrku tak budou i tu znát gadžové... [...] presne tak [...] presne [...] přesně tak [...] brambory se řeknou šulpony [...] u nás šumpolny [...] zapomněl jsi na kuňátka [...] Batáty jsou Špaňelsky [...] já bych řekla, chrapouňáci, ale každý kraj, má jiný výraz [...] brambory se řeknou šumpolny [...] a nebo kunavre [...] A teď miham klaby kalová a hazuko a ciracha taky [...] jo to taky [...] Matrele [...] puběngere [...] Pujengeraky [...] Herputinky [...] áno to taky [...] Matrele [...] Matrele [...] Puengere [...] Purengeraky [...] Brambory, potatoe, paingeraky, kobzole [...] Poingere [...] Brambora má více názvu - pujingeraky, šumpony, matrele [...]

¹⁸ 30. listopadu 2020, 34 komentářů.

¹⁹ V zájmu dodržení anonymity účastníků jsou jejich jména či přezdívky nahrazeny třemi tečkami v závorce. Transkripce diskuze je ponechána bez oprav pravopisných chyb a větné stavby.

matrele jsem Nikdy neslyšela [...] Přeci pojingere [...] Nepis nic kazdej to bude znát ...dilinko... [...] Pujingere [...] Matrele [...] a co erteple to jsou taky brambory ale po našem jsou to kuňátka [...] Pujengeraky [...] Přesně tak. [...] Puenvere říkali my doma [...] Kartofle [...] to je rusky ne [...] asi jo [...] A nejsou to pamidory [...] myslíš rusky rajčata [...] Polingere [...] Šumpony [...] Brambory se rekne pujengeraky²⁰

Sečteme-li jednotlivé návrhy (poté co sjednotíme různé variace jednoho slovního základu) dostaneme následující graf:

SEM graf 1

Jak správně podotklo několik účastníků diskuze, můžeme vyloučit výrazy *erteple* (Erde Apfel), *kartofle* i *kobzole* jako krajové nářeční názvy pro brambory. *Erteple* je asi nejrozšířenější výraz (V. M. Kramerius ho zmiňuje v roce 1801) a kombinace země a jablko je více než zřejmá, podobně jako romské *pchuv* (země). Ludvík Machala zaznamenal jako výraz „cikánské hantýrky“ slovo *pchůvakro* a Ješina (1889) uvádí *matreli*, *pchuvengero*, *jabki* a *phuvakro*. Můžeme tedy snadno vysvětlit kontext vzniku slova *pujingere* a *matryle*. Zbývají slova *šumpony*, *kuňáry*, *herkutiny*, které prokazatelně do světského argotu patří, ale určit jejich původ bude nejspíše předmětem dalšího bádání.

Podzimek uvádí celkem sedm výrazů pro brambory: *herkutiny*, *kuňáry*, *kuňátka*, *matryle*, *pubjengere*, *pujingere* a *šumpony* a jak je patrné z grafu, všechna tato slova jsou v diskusi zastoupena. Treimer zapsal slovo *jabka* a Rippl v roce 1926 uvádí tři výrazy pro brambory: *hrče*, *jabka* a *morony*. Hugo (Hugo, a další, 2009) tento výraz *hrče* zmiňuje, ale odkazuje na Bartoše k datu 1913. Jak vyplývá z grafu, nejznámější slova pro brambory, které jsou v povědomí „světských“ zaznamenal Podzimek již v roce 1937. Bohužel již asi nezjistíme, jestli některé z těchto slov hodlal převzít do svého slovníčku Rippl, ale zcela bezpečně je vyloučil Hugo, který jinak z Podzimkova slovníčku čerpá velké množství výrazů.

Závěrem

Lze konstatovat, že na příkladu brambor můžeme sledovat jakým způsobem na jedné straně výrazy mizí ze slovníků autorů zabývajících se sběrem argotu, ale na druhé straně zůstávají v

²⁰ 15. dubna 2021, 99 komentářů.

povědomí komunity, která je považuje (právem) výlučně za své. Již samotná existence uzavřených skupin na sociálních sítích, které „světšti“ zakládají a které se explicitně zabývají znalostí slovní zásoby zároveň poukazuje na tendenci tyto výrazy i celé fráze zaznamenávat a předávat další generaci. Mohlo by se zdát, že vysoké procento výraziva, které má základ v romštině má stigmatizující efekt, ale zkusme se na to podívat jinou optikou. Pokud totiž nepovažujeme „cikánské“ prvky v lidové hudbě jako stigmatizující element, proč by tomu tak mělo být ve „světšké hantýrce“, zvláště pokud ji lze bezpečně separovat od kriminálního argotu, či vězeňského slangu? V každém případě by Podzimkův slovníček měl být základním textem z kterého by současní i budoucí badatelé na poli sociolingvistiky i etnologie měli (kriticky) vycházet.

Literatura

Bass, E., 1937. Vkydni mu andro muj. *Lidové noviny*, 8. 5.

Bass, E., 1940. *Kázáníčka*. Praha: František Borový.

Expres, 1935. Bude vydán slovník československých cikánů. *Expres*, 8. 4.

Expres, 1935. Bude vycházeti časopis pro studium české hantýrky. *Expres*, 5. 10.

Expres, 1935. Princezna zrozená na silnici. *Expres*, 1. 3.

Havránková, M. & Petkevič, V., 2014. *Pražská škola v korespondenci*. Praha: Univerzita Karlova.

Hugo, J. & kol., 2009. *Slovník nespisovné češtiny: Argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost*. Praha: Maxdorf.

Lesný, V., 1936. O studiu cikánštiny. *Bezpečnostní služba*, 5, p. 130.

Lípa, J., 1960. Poznámky k otázce cikánských prvků v českém argotu. *Rusko-české studie, Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze, Jazyk a literatura 2*, pp. 47-56.

Oberfalcer, F., 1934. Argot a slangy. V: *Československá vlastivěda*.

Oberfalcer, F., 1935. Z minulosti českého argotu. *Sborník filologický*, pp. 173-210.

Oberpfalcer, F., 1927. Zum Wortschatz des tschechischen Rotwelsch. *Naše řeč*, 8, pp. 176-186.

Podzimek, J., 1937. Slovníček "Světská hantýrka". *Bezpečnostní služba*.

Rippl, E., 1937. *Tschechisch im Alltag*. Brno: R.M. Rohrer.

Rippl, E., 1939. Das tschechische Rotwelsch, Entstehung und Schichten (= „Slavica“ Bd. 13) by Karl Treimer. *Zeitschrift für Slavische Philologie*, pp. 216-224.

Treimer, K., 1937. *Das tschechische Rotwelsch, Entstehung und Schichten*. Heidelberg: Carl Winter`s Universitätsbuchhandlung.

Váňa, R. & Mareš, J., 1935. Cikáni v československu jejich počet. *Bezpečnostní služba*, 12, p. 364.

Veselý, J., 1929. Don Juan jako Don Žán a Don Šajn u českých lidových loutkářů. *Národopisný vestník ceskoslovanský*, pp. 174-213.

René Starhon vystudoval obor sociální a kulturní antropologie na FF ZČU v Plzni. V současné době je doktorandem na Ústavu etnologie FF UK v Praze. Ve svém studijním programu se věnuje itinerantním skupinám a marginálním subkulturám.